

20. Трифонов И. Я. К вопросу о нэпе и новой буржуазии // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 4. – С. 61-64. (59-69).
21. Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории, Вып. 32. – 1987. – С. 69.
22. Бухарин Н. К критике экономической платформы оппозиции (Уроки Октября) // Большевик. – 1925. – № 1. – С. 35-42; Бухарин Н. Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабочее-крестьянский блок (к вопросу об экономическом обосновании трозкизма) // Большевик. – 1924. – № 15-16. – С. 10-12.
23. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект. – С. 31-32.
24. Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах // Большевик. – 1925. – № 9-10. – С. 5.
25. Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории, Вып. 32. – 1987. – С. 70.
26. Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории, Вып. 32. – 1987. – С. 70.

Анотація

В статті досліджується становлення і функціонування системи приватного підприємництва в умовах нового економічного курсу радянської держави, започаткованого Х з'їздом РКП(б) в березні 1921 р., з'ясування самої тактико – стратегічної суті НЕПу, його політичної спрямованості, хронологічних рамок здійснення, ідеологічної лабораторії творення.

Берендєєва О.

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО МІСТА У ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Сучасна парадигма громадянського розвитку українського суспільства спрямована на його повноцінну та всеосяжну інтеграцію до європейського простору, і зокрема ті процеси соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій котрі відбуваються впродовж останніх десятиліть в Україні, актуалізують вивчення досвіду розбудови європейських інституційних форм самоорганізації суспільства. Серед останніх важливу роль відіграли різні типи кооперації, що були покликані замінити у модерному європейському соціумі старі середньовічні форми громадської взаємодопомоги та соціальної підтримки. Упродовж ХІХ – початку ХХ століття країнами Європи поширилися різні форми міської та сільської кооперації: споживча, кредитна, інтегральна сільськогосподарська, житлова тощо. Всі вони стали результатом та водночас об'єктом теоретичних побудов суспільно-політичних діячів котрі шукали шляхів уникнення негативних симптомів молодого капіталістичного суспільства поступ якого супроводжувався загостренням соціальних конфліктів та наростаючою майновою диференціацією населення. Відтак уже із часу своєї появи кооперація та визначення її майбутньої ролі та місця в європейському суспільстві із самого початку перетворились в об'єкт ідеологічного протистояння. Останнє в свою чергу визначило неоднозначність підходів до інтерпретації досвіду її виникнення та розвитку у різних історіографічних школах.

У зв'язку з цим, в умовах панування комуністичного режиму в СРСР дослідження історії кооперативного руху підпорядковувалось завданню насадження в суспільній свідомості необхідності та невідворотності класової боротьби. Сама історія європейського кооперативного руху подавалась у вигляді безперервного ланцюга внутрішньої боротьби між прихильниками її використання комуністичною частиною членів в контексті боротьби за перехід до безкласового суспільства та “реакційною”, що нібито прагнула відвернути увагу суспільства від безальтернативності революційних перетворень та нав'язати йому ілюзію про можливість еволюційного шляху покращення власного становища. З огляду на скептичне ставлення класиків марксизму – ленінізму до можливостей кооперації в капіталістичному суспільстві спеціальних комплексних історичних праць присвячених вивченню та розвитку кооперативного руху в країнах Європи, критичному аналізу суспільно-політичної боротьби, що тривав у його надрах з часу становлення сталінізму в СРСР не існувало.

Більшість праць, у яких так чи інакше розглядалися питання історії європейського кооперативного руху, написаних радянськими дослідниками у 50-80-х роках ХХ століття належали до підручників та посібників для студентів економічних вузів у яких вивчався курс кооперації. Попри появу можливостей для критичного переосмислення історії зі здобуттям Україною незалежності, дослідження особливостей розвитку європейського кооперативного руху у контексті суспільно-політичного та ідеологічного протистояння кінця ХІХ – ХХ століття досі не стало предметом спеціального історичного дослідження.

В поданій статті ми ставимо за мету з'ясувати особливості зародження та розвитку споживчої та кредитної кооперації європейського міста у ХІХ – початку ХХ століття на прикладі ключових країн Європи цього часу: Великої Британії, Франції та Німеччини. Відповідно до мети визначено завдання проаналізувати

соціально-економічні обставини, що склалися в зазначених країнах на час зародження у них кооперативного руху та з'ясувати причини переважання у окремих країнах певних типів кооперації.

Розвиток капіталізму в європейських країнах сприяв руйнації традиційних форм організації суспільства, котрі існували впродовж попередніх століть. До кінця вісімнадцятого століття припинила своє існування цехова організація ремісничого населення міста, впродовж XIX століття ерозії зазнавав інститут селянської громади. Зазначені процеси, сягнули найвіддаленіших від осередків індустріалізації районів Центральної та східної Європи. Промислова революція, накопичення капіталу та синхронне йому погіршення умов життя широких верств населення європейських країн спровокували потужні революційні потрясіння, дали привід назвати XIX століття “віком революцій”.

Загострення протиріч між окремими соціальними групами європейського соціуму та пошук шляхів його можливого вирішення виявились в центрі уваги громадських та політичних діячів того часу. Частина з них шукали можливості подолання існуючих суперечностей шляхом „гуманізації” існуючих соціально-економічних відносин, повернення суспільства до засад моральності та духовності, котрі на їх думку, руйнувалися молодим капіталістичним суспільством. Інші обґрунтовували невідворотність та шукали можливості зміни несправедливого суспільного ладу новим – соціалістичним або комуністичним.

Перші спроби зміни “несправедливого” ладу капіталістичної експлуатації робітників капіталом на справедливий та духовний були здійснені соціалістами – утопістами. На їх думку уникнення експлуатації та супровідних їй руйнівних для духовного та морального стану суспільства наслідків було можливим у базованих на кооперуванні праці дрібних виробників комун. Відповідні ідеї обґрунтовувались А. Сен-Сімоном (1760 – 1825), Ш. Фур'є (1772 – 1837) та Р. Оуеном (1771 – 1858). Останній навіть зробив спробу створити кілька соціалістичних комун, витративши на відповідний експеримент значну кількість власних коштів [1 с. 31-34]. У 1818 році Р. Оуен спробував забезпечити підтримку своїм ідеям на загальноєвропейському рівні та звернувся з меморандумом до Аахенського конгресу європейських монархів [2, с. 8].

Хоч відповідна ініціатива не отримала позитивних наслідків на найвищому рівні проте у 1820 прихильниками Оуена у Великій Британії було засновано “Філантропічну великобританську та іноземну асоціацію” членами якої стала низка депутатів парламенту. Підтримка оуєнівських кооперативних ідей впливовими колами створила передумови для появи у 1824 році “Лондонського кооперативного товариства”, яке займалось не лише влаштуванням публічних лекцій та дискусій з метою популяризації кооперації, але й розпочало випуск власного журналу “Кооперативний світ” [3, с. 34]. У 1825 році перші успіхи підштовхнули Оуена до більш активних дій. В США (штат Індіана) витративши половину власних статків він створив кооперативну колонію “Нова гармонія”. Однак за три роки виявилось, що відсутність достатньої мотивації до праці виключає перспективи існування подібних комун. “Нова гармонія” розпалась, а Р. Оуен повернувся до Великої Британії [1, с. 33-34]

На батьківщині, впродовж 1832 – 1834 років, Оуен взяв активну участь у створенні проектів спрямованих на обмеження посередництва приватної торгівлі між виробником та споживачем товарів. Зокрема в 1832 році з його ініціативи було створено “Справедливий банк для трудового обміну”, котрий ставив собі за мету здійснення неопосередкованого товарно-грошовими відносинами обміну продукту праці на квитанції, відповідно до затраченого на його виробництво часу. Потім квитанції могли бути в свою чергу обміняні на будь-який інший продукт котрий містив в собі їх еквівалент [2, с. 11-13]. Хоч у своєму підсумку діяльність Оуена і виявила утопічність ідеї виробничих комун, проте вона сприяла поширенню у робітничому середовищі Великої Британії усвідомлення необхідності обмеження або й уникнення посередництва торгівельного капіталу на шляху продуктів праці від виробника до споживача. У такий спосіб країна із найбільш розвиненим на той час промисловим виробництвом та робітничим рухом отримала підґрунтя для розвитку споживчої кооперації.

Провідну роль в її теоретичному обґрунтуванні та розвитку відіграв один із послідовників Р. Оуена – В. Кінг. Головною метою кооперації він вбачав саме в позбавленні торгівлі її посередницького прибутку. Кінг вважав, що у разі коли робітники припинять витрачати значну частину своїх коштів на прибутки торгівельного капіталу, то в такий спосіб зможуть накопичити достатні фінансові ресурси для придбання засобів виробництва, а відтак позбавляться від експлуатації власників підприємств. Аби пришвидшити накопичення необхідного капіталу Кінгом було передбачено використання добровільних внесків та заощаджень кооператорів. Окремим вагомим джерелом доходів за його задумом мав стати продаж товарів не членам кооперативів за значно вищими, ринковими цінами [4, с. 42-43].

Перше споживче товариство У. Кінгом було засноване в м. Брайтон у 1827 році. У його створенні взяла участь 20 ремісників котрі внесли пайові внески по 5 фунтів. На відповідні кошти було засновано споживчу крамничку. Успіх товариства знайшов своє відображення у десятикратному зростанні чисельності членів протягом першого року існування. А вже за три роки чисельність споживчих кооперативів заснованих за принципами У. Кінга сягнула в Англії до 500 товариств. В середовищі кооператорів брайтонського типу чітко прослідкувався поділ на ремісничі та робітничі кооперативи, а в їхньому керівництві на “ідеалістів” і “прагматиків”. Розпорошеність та протистояння в молодому кооперативному русі, постійні спроби “ідеалістів” перетворити споживчі товариства на виробничі комуні врешті-решт завершилася розпадом більшості з них [5, с. 17]. У зв'язку з цим варто зазначати, що хвиля розвитку британського кооперативного

руку базованого на ідеях Оуена – Кінга опиралась насамперед на прагматичний інтерес дрібновласницьких верств англійського міста. Це були або збіднілі ремісники, що знаходились на межі втрати власних засобів виробництва, або ж робітники котрі сподівалися поліпшити власне матеріальне становище.

Промислове піднесення, що тривало в Англії в середині XIX століття зумовило різке збільшення чисельності фабричних робітників, змінило їх співвідношення із ремісничим населенням країни та визначило переважно робітничий шлях подальшого розвитку британської споживчої кооперації. Розвиток профспілкового руху та страйкової боротьби актуалізував потребу у створенні механізмів взаємної підтримки у робітничому середовищі. У 1843 – 1844 роках з ініціативи кількох звільнених ткачів у м. Рочдейл було утворено “Рочдейльське товариство справедливих піонерів”. Провідну роль у розробці його принципів відіграв Ч. Говартс. Соціальний склад цього споживчого товариства зумовив демократичність його статутних положень, котрі ввійшли в історію під назвою “рочдейльських принципів” кооперативного руху. Згідно з ними товариство мало здійснювати торгівлю виключно за ринковими цінами та за готівку, прибуток розподілявся пропорційно сумі придбаних товарів, а всі члени товариства незалежно від вартості пайового внеску мали лише один голос. Не зважаючи на те, що перші роки існування рочдейльського товариства були надзвичайно складними, уже з кінця 1840-х років під впливом економічної кризи 1847 – 1848 років його приклад почали наслідувати робітники інших промислових районів Великої Британії. Головним стимулом до поширення споживчої кооперації на відповідному етапі стало прагнення подолати “трук-систему”. Згідно з нею роботодавці виплачували заробітню платню не грошима, а чеками за які у їхніх же крамницях робітники мали купувати товари невисокої якості за значно завищеними (на 20-30%) порівняно з ринковими цінами. Станом на 1852 рік уже існувало 152 товариства базованих на рочдейльських принципах. Впродовж наступних десяти років їх чисельність зросла до 400 [6, с. 24].

Саме в цей час англійська споживча кооперація вступила в період об'єднання окремих товариств в територіальні, а потім і національні спілки. Так в 1863 році з ініціативи голови товариства Рочдейльських піонерів А. Грінвуда на конференції в Ольдгеймі було створено “Кооперативне промислове та ощадне товариство для гуртових закупівель Півночі Англії”. За даними Грінвуда, котрий очолив об'єднання, саме в цьому регіоні налічувалося понад третина всіх споживчих товариств країни, у яких налічувалося близько 40 тисяч членів. Проте з моменту заснування регіонального об'єднання споживчої кооперації до його складу увійшли лише 45 кооперативів котрі погодились визнати статутні засади та внести 1400 п'ятифунтових пайових внесків. За десять років зазначене товариство гуртових закупівель перетворилося на загальнонаціональне “Англійське товариство” [7, с. 46-49, 51-52, 86-88].

Протягом 1867 – 1870 років на території Великої Британії виникла ціла низка кооперативних центрів – Кооперативне страхове товариство, Шотландське товариство гуртових закупівель, Кооперативний центральний банк. Кооперативний рух Шотландії, хоч і був молодшим від англійського, впродовж останньої третини XIX – початку XX століття розвивався значно швидшими темпами. Це не в останню чергу зумовлювалося складнішими умовами проживання місцевого населення. Якщо в 1872 році серед жителів Англії та Уельсу кооперовано було 1,2%, а Шотландії відповідно – 1,1%, то за сімнадцять років (до 1889) частка кооперованих англійців зросла лише в 2,5 рази (до 2,8%), а шотландців у 3,5 рази (до 3,8%). Відповідна тенденція зберігалася й у подальшому. Станом на 1914 рік серед усього населення Англії та Шотландії частка кооперованого відповідно складала – 5,7% та 8,6% [6, с. 126].

Поступово консолідаційні процеси, що тривали в кооперативному русі Великої Британії завершилися наприкінці XIX століття його перетворенням із потужного соціально-економічного об'єднання громадськості на організацію із розлогими громадсько-політичними та культурно-просвітніми функціями. Координатором відповідної неторгівельної діяльності британської споживчої кооперації стала “Кооперативна спілка”, яка поступово сформувала мережу комітетів спеціалізованих на окремих ділянках роботи: освітній, видавничій, пропагандистській, виставковій. Британська споживча кооперація уже в останній чверті XIX століття стала класичним варіантом та зразком для решти європейських країн [7, с. 187].

У зв'язку із більш пізнім початком індустріалізації споживча кооперація у Франції, Німеччині та інших країнах Західної Європи набула специфічних форм. Це насамперед стосувалося її соціального складу. На відміну від англійської споживчої кооперації серед членів якої уже з середини XIX століття домінувало робітництво, у Німеччині, і особливо у Франції її поширення було пов'язаним насамперед із дрібновласницькими верствами міста. З огляду на специфічність споживчої кооперації в сільській місцевості, де вона переважно виступала частиною багатofункціональної сільськогосподарської кооперації в подальшому нами буде розглядатися насамперед досвід зародження та розвитку міської споживчої кооперації відповідних країн.

У середовищі дрібновласницьких верств французького міста ідея споживчих кооперативів впроваджувалась уже з кінця 1830-х років. Проте за своєю популярністю в громадсько-політичних колах країни значно поступалася ідеї виробничої кооперації. Це зумовлювалося особливою гостротою питання про майбутнє чисельного ремісничого населення котре в процесі концентрації промислового виробництва втрачало шанси на подальше існування. Перше споживче товариство у Франції, як і рочдейльське у Англії виникло внаслідок пошуку його майбутніми членами шляхів виходу із складного матеріального становища.

Напередодні зими у 1848 році кілька ліонських робітників об'єдналися з метою спільного придбання тонни вугілля. Успіх у цій справі підштовхнув їх до використання досвіду спільних оптових закупівель

продовольчих товарів та привів до створення власної крамниці. Менш як за пів року її філії з'явилися в усіх частинах міста, а на початок 1850 року товариству уже належало 16 закладів, серед яких пекарня та кондитерський цех. Капітал за неповних три роки існування зріс у 50 разів (із 900 до 45000 франків). Майже одночасно із товариством у Ліоні, з'явився споживчий кооператив у Ліллі. Останній незважаючи на нетривалий час свого існування теж досягнув значних успіхів. У 1851 році чисельність його членів сягнула 8 тисяч осіб, а річний товарообіг 1 млн франків. Популярність зазначених товариств була забезпечена не лише значними знижками на товари для своїх членів (на 10-20% порівняно з ринковими) але й активною взаємодопомогою в її межах. Одночасно із зазначеними товариствами в країні виникла й низка інших. Однак перше товариство в столиці країни, що виникло у 1851 році з огляду на загрозу його використання в антиурядових заходах було в тому ж році заборонене і тривалий час дозволи на організацію кооперативів у Парижі не надавалися [8, с. 43-45].

До 1863 року з'явилися лише кілька споживчих товариств у провінційних містечках країни. Лише під впливом успіхів британського кооперативного руху та його цілому позитивного впливу на суспільно-політичну ситуацію в країні уряд Франції пом'якшив своє ставлення до кооперативних ініціатив власної громадськості. Закон про кооперацію котрий з'явився 1867 року відкрив можливість розвитку споживчого руху в країні. Чисельність товариств уже до 1885 року сягнула 600. Проте навіть станом на початок XIX століття французька споживча кооперація значно поступалася англійській та навіть німецькій. Чисельність її членів лише наближалася до 1 млн. осіб (800 тисяч у 1911 році), котрі були зосереджені у 2811 товариствах розкиданих по країні. У більшості своїй вони були невеликими організаціями, котрі займалися переважно виробництвом та збутом хлібобулочних виробів [8, с. 46-48].

Незважаючи на існування уже з середини 40-х років XIX століття об'єднань міського населення Німеччини, котрі ставили собі за мету спільні закупівлі продуктів харчування, класична форма розвиненої споживчої кооперації була запозичена з досвіду британських рочдейльських товариств у 1860-х роках. Спроба виробити специфічну німецьку форму споживчої кооперації була здійснена на початку 1850-х років Г. Шульце-Делічем. Вони створювались як додаток до кредитних та впродовж тривалого часу свого існування зберігали міцні організаційні зв'язки з ними. Членами зазначених споживчих товариств були переважно збіднілі ремісники. Натомість швидкий ріст робітничої споживчої кооперації заснованих за зразком британської розпочався з початку 1860 років та супроводжував завершення промислового перевороту в країні. Якщо у 1859 році існувало близько 10 переважно ремісничих товариств, то уже в 1865 році їх чисельність сягнула 167 із переважно робітничим складом. У них налічувалося 6,7 тисяч членів. Бурхливий розвиток німецької споживчої кооперації тривав і в наступне десятиліття. До 1875 року чисельність товариств зросла до 618, а їх членів до 98 тисяч [9 35-39, 47-48].

Проте якщо у галузі споживчої кооперації Німеччина йшла за досвідом Великої Британії, котра значно раніше пережила промисловий переворот та супровідний йому швидкий ріст робітничого населення міста, то в галузі кооперації кредитної виявилась батьківщиною двох її типів – міської Г. Шульце-Деліча та сільської Р. Райффайзена. Протягом першої третини XIX століття в Німеччині тривав процес витіснення дрібного ремісничого виробництва котрі не витримували конкуренції із фабричним виробництвом. Пауперизація та пролетаризація міського населення, що супроводжували цей процес посилювали соціальну напругу у суспільстві та викликали корозію традиційних моральних підвалин в країні. В умовах пошуку шляхів виходу із цієї складної соціальної ситуації німецька суспільна думка витворила не лише теорію марксизму із її невідворотністю класової боротьби, але й низку теорій спрямованих на подолання або принаймні пом'якшення соціальних протиріч, шляхом кооперування дрібних виробників-ремісників, обмеження посередництва приватної торгівлі. Оскільки оуенівський шлях створення закритих общин себе не виправдав німецьким мислителям доводилось шукати більш оптимальних форм переходу до них дрібновласницьких верств німецького суспільства до кооперативного ладу.

Засновником німецької міської кредитної кооперації став уже згадуваний нами Г. Шульце-Деліч, який пропонував рухатися до створення виробничих артілей шляхом розвитку кооперативного кредитування. До вибору саме такого шляху розвитку кооперації ремісничих верств німецького міста Шульце-Деліча підвів системний дефіцит фінансових ресурсів для закупівлі сировини та продуктів харчування, що відчувався у відповідних колах суспільства, особливо після голодних 1847 – 1848 років [10 377-380]. Г. Шульце виходив з того, що збіднілі міщани мають допомогти собі самі. До відповідного висновку його підвів увесь попередній досвід благодійної діяльності серед незаможних верств. Будь-яка безоплатна допомога проїдалася упродовж нетривалого часу, а кредит на вигідних не кабальних умовах мав підштовхнути його отримувачів до ефективного використання отриманих коштів.

Дрібновласницькі верстви німецького міста котрі не могли отримати доступу до банківських кредитів виявилися ідеальним полем для поширення запропонованої ним форми кооперування. У 1859 році з ініціативи Шульце-Деліча було скликано перший створених згідно запропонованих ним принципів кредитних товариств у м. Веймарі, на якому було обрано центральне правління. У 1861 році Г. Шульце став секретарем

“Загально-німецької спілки товариств” кредитної кооперації та був обраним до пруського ландтагу, де виступив одним із ініціаторів ухвалення першого кооперативного закону 1867 року [11, с. 68-69]. У такий спосіб на відміну від Великої Британії кооперативний рух якої став уже наприкінці XIX століття класичним варіантом споживчої кооперації міського населення, Німеччина завдяки впровадженню системи так званих “народних банків” Г. Шульце-Деліча, в останній третині XIX століття перетворилась на країну класичної кредитної кооперації міського населення, досвід якої переймався рештою країн Центральної та Південно-Східної Європи, де дрібновласницькі верстви склали значну частку міського населення.

Специфічні соціально-економічні обставини зародження кооперативного руху у середовищі міського населення розглянутих країн зумовили особливості його форм у окремих із них. Так спроби поширити виробничу кооперацію у вигляді замкнених комун здійснене Р. Оуеном у Великій Британії виявились невдалим з огляду на відсутність достатніх економічних стимулів до праці у його членів. Більш перспективною виявилась ідея споживчого кооперування ремісничого та робітничого населення англійського міста запропонована послідовником Оуена – У. Кінгом, проте внаслідок внутрішньої неоднорідності, розпорошеності та різновекторної направленості ідеологічного керівництва останні виявились недовговічними. За умов динамічного промислового розвитку який переживала Англія у середині XIX століття безперечно перевагу отримали споживчі товариства робітників промислових підприємств, засновані якими за зразком першого подібного споживчого кооперативу у м. Рочдейлі об’єднання виявились класичним зразком для решти країн Європи.

У Німеччині та Франції індустріалізація яких відбувалась значно пізніше, а концентрація виробництва тривалий час (особливо у Франції) відставала від англійської роль споживчої кооперації виявилась не такою великою, а саме її поширення незважаючи на існування місцевого стихійного досвіду відбувалось під впливом успіх британського споживчого кооперативного руху. Натомість у відповідних країнах відбулось зародження в класичних формах інших видів кооперування населення, що більшою мірою відповідало потребам дрібновласницьких верств міського та сільського населення. У першу чергу це стосувалося кредитної (насамперед Німеччина) та виробничої (насамперед Франція) кооперації міста та кредитної сільськогосподарської. Проте якщо у Німеччині швидкий промисловий розвиток наприкінці XIX століття, супроводжуваний концентрацією виробництва зумовив піднесення споживчого кооперативного руху місцевого робітництва то розпорошене міське населення Франції продовжувало відставати у відповідному напрямку розвитку кооперування.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія кооперативного руху. – К., 1995.
2. Пажитинов К. История кооперативной мысли. – М., 1918.
3. Зассен И. Развитие теории кооперации. – Х., 1919.
4. Хейсин М. Потребительская кооперация. – СПб., 1918.
5. Хейсин М. Потребительская кооперация в Великобритании. – СПб., 1917.
6. Узбб Б. Кооперативное движение в Великобритании. – Х., 1919.
7. Лежнев В. Рочдейлское общество и его основа цели. – Х., 1919.
8. Тотаміанц В. История, теория и практика потребительской кооперация. – М., 1919.
9. Гере П. Рабочая кооперация в Германии. – Х., 1918.
10. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. – М., 1919.
11. Аліман М. В., Гавриленко Ю. М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк, 2000.

Аннотація

В статті аналізуються особливості виникнення городської потребителської та кредитної кооперації в європейських країнах. Виявляються обставини зародження відповідних форм кооперації та причини преобладання окремих із них в різних країнах регіону.